

A Study on the Causes of Disobedience of Some Muslims in the Era of Descent Against the Commands of God and the Prophet (PBUH)

Bibi Hakimeh Hoseini Dolatabadi

Assistant Professor, Faculty of Sciences and Quranic Studies, Mashhad, Iran

Ali Asghar Shoaie *

Associate Professor, Faculty Member, Holy Quran University of Sciences and Education, Qom, Iran

Fatemeh Nayeree Shekartoo

Master's Degree in Quran Teaching Faculty of Mashhad, Mashhad, Iran

Accepted: 20/04/2025

Received: 17/11/2022

ISSN: 2228-6616

eISSN: 2476-6070

Extended Abstract

1. Introduction

Religion is one of God's measures and blessings to His servants for their happiness, and the responsibility of communicating and implementing it in society has been entrusted to the prophets. God has communicated the most complete plan for guiding mankind through the Holy Prophet (PBUH), and has completed His blessings upon them and has sealed the completion of the religion upon it (Al-Ma'idah: 3). Since the effectiveness of this divine plan and the efforts of the Holy Prophet (PBUH) in the happiness of mankind depends on how they obey the commands of God and His Holy Messenger (PBUH), examining this issue is of great importance. Undoubtedly, paying attention to the performance of the nation in the era of the Holy Prophet (PBUH) in this regard will clarify the way they submitted to the commands of God and His Messenger (PBUH). The results of this study can reveal the weaknesses of the Islamic nation

* Corresponding Author: shoaie114@gmail.com

How to Cite: Hoseini Dolatabadi, B. H., Shoaie Shekartoo, A. A., Nayeree, F. (2025). A Study on the Causes of Disobedience of Some Muslims in the Era of Descent Against the Commands of God and the Prophet (PBUH), *Journal of Seraje Monir*, 16(50), 203-230. DOI: 10.22054/ajsm.2023.70400.1872

and highlight one of the most important difficulties faced by the Prophet Muhammad (PBUH) as the leader of society in realizing the ideals of Islam. In addition, analyzing the causes and factors of Muslim disobedience can bring educational and training achievements for the present era and be considered in order to develop programs to prevent those factors. Also, by presenting numerous cases of disobedience of people who called themselves Muslims and lived among the true believers among the ummah, the unquestionable confirmation and affirmation of the performance and viewpoint of the class known as the companions will be criticized and faced with Quranic and historical challenges.

This article seeks to answer the question of what factors caused some Muslims to disobey the divine commands and the instructions of His Holy Messenger (PBUH) by examining verses, narrations, and historical evidence. In this regard, it has also explained the levels of obedience and disobedience, the degree of weakness in the faith of Muslims, the type of their attitude towards divine commands, the types of excuses Muslims made against divine commands, and the objections they raised against the commands of the Prophet of God (PBUH). It is noteworthy that the examples studied include all those who lived among the Islamic community as Muslims after taking the two testimonies, and history, the Quran, and narrations have recorded their actions at various stages of the muslim era during the presence of the Prophet (PBUH). The weakness of belief or behavior of these individuals varies from the lowest levels to the most severe deviations such as hypocrisy and internal disbelief; however, what was the criterion for the data of this research is the sharing of the outward essence of Islam; in such a way that the noble verses of the Quran and the narrations explaining it, the association of that individual or group with the Islamic Ummah is obtained.

2. Literature Review

Based on the study, references to this issue have been made during discussions in some sources related to the life of the Prophet of God (PBUH), such as the book *The Last Journey of the Prophet of God (PBUH)* by Seyyed Asadullah Yavari (Yavari, Seyyed Asadullah, 2006, *The Last Journey of the Prophet of God (PBUH)*, published by Lawh Mahfouz); *The Future of Prophethood* by Seyyed Mohammad

Mortazavi (Mortazavi, Mohammad, 2009, *The Future of Prophethood*, published by Yusuf Fatima (PBUH); *The Prophet's* (PBUH) government style and the Prophet's behavior towards internal opponents (hypocrites) (Javan Mehr, Hussein, 2004, published by Mobin Kitab); however, no independent source has been found that, relying on the Holy Quran and hadiths, specifically examines the various dimensions and manner of obedience of the nation during the era of the Prophet Muhammad (PBUH) and the reasons for the disobedience of some Muslims.

3. Methodology

This research, using a descriptive-analytical method and using library resources, examined verses, narrations, and historical evidence, and sought to find the reasons for some Muslims' disobedience during the era of revelation from divine commands and the commands of the Prophet Muhammad (PBUH) as the leader of the Islamic state.

4. Results

The main reason for ignoring divine commands and weakness in submitting to God is weakness of faith, because it leads to disregard for the origin and resurrection, and is the basis for the rebellion of desires. Quranic, narrational, and historical evidence indicate varying degrees of weakness in Muslims' obedience to the commands of God and His Messenger (PBUH) during the era of the Holy Prophet (PBUH). Among the factors of disobedience to God were unjustified suspicion of God, hatred and dispute with the truth, disregard for God's covenant and covenant, opposition to His commands and fear of death. During the lifetime of the Prophet (PBUH), signs of aversion, opposition, and confrontation with some of the companions were observed, indicating doubts about the authenticity of his Sunnah and varying degrees of weakness in obedience to him. Four reasons for weakness in obedience to the Prophet (PBUH) were also extracted, which include: misconceptions about the status of prophethood, ignorance of the wisdom of the Prophet's (PBUH) decisions, exaggeration and stubbornness in religious rulings, and hypocrisy and sedition against the Prophet (PBUH). The study of instances of disobedience in the present study concludes that, despite the existence of sincere and obedient believers in the era of the advent, there were also some Muslims who, for various reasons, were not willing to fully

obey the commands of God and His Messenger and created doubts and suspicions in the Islamic community. These actions, which were sometimes accompanied by the anger or regret of the Holy Prophet of Islam (PBUH), can help in the historical analysis of the origins of deviations and ideological divisions in later periods.

5. Conclusion

The basic factor of disobedience to God and the Messenger is weakness or lack of true faith, but the specific causes in the two axes of disobedience to God and the Prophet (PBUH) are: in the axis of disobedience to God, undue suspicion of God, aversion and dispute with the truth, disregard for God's covenant and agreement, opposition to His commands and fear of death, and in the axis of disobedience to the Messenger, a wrong perception of the position of prophethood (PBUH), ignorance of the wisdom of the Prophet's (PBUH) decisions, excess and obstinacy in religious rulings, and hypocrisy and sedition against the Prophet (PBUH).

Keywords: disobedience, submission, people of the era of revelation, God's commands, the commands of the Messenger of God.

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص)

استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن (دانشکده تربیت مدرس
مشهد)، مشهد، ایران

بی‌بی حکیمه حسینی دولت‌آبادی

استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران

علی اصغر شعاعی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد،
مشهد، ایران

فاطمه نیری شکر تو

چکیده

بی‌شک میزان تأثیرگذاری تدابیر خدا و تلاش‌های رسول خدا (ص) در سعادت‌مند ساختن انسان‌ها، با چگونگی دین‌داری و تسلیم‌پذیری آنان در برابر خدا و رسول خدا (ص) رابطه‌ی مستقیم دارد. تصور رایج در مورد عصر حضور و حیات پیامبر اکرم (ص)، ایمان و اطاعت عمیق مسلمانان نسبت به ایشان است؛ حال آنکه آیات متعددی از قرآن بیانگر انواع و مراتبی از نافرمانی برخی مسلمانان در آن دوره است. این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است، با بررسی آیات، روایات و شواهد تاریخی، به دنبال یافتن علل نافرمانی برخی مسلمانان عصر نزول در برابر فرامین الهی و نیز دستورات پیامبر اکرم (ص) به عنوان رهبر حکومت اسلامی است. بر اساس دستاوردهای این پژوهش، گرچه عامل اساسی نافرمانی از خدا و رسول، ضعف یا نبود ایمان واقعی است، لکن علل اختصاصی در دو محور نافرمانی از خدا و پیامبر (ص) استخراج و تحلیل شد. در محور نافرمانی از خدا، به پنج دلیل ظن ناروا به خداوند، کراهت و مجادله با حق، بی‌اعتنایی به عهد و پیمان خداوند، تقابل با دستورات او و ترس از مرگ دست یافتیم و در محور نافرمانی از رسول، تلقی نادرست نسبت به جایگاه نبوت (ص)، ناآگاهی از حکمت تصمیمات پیامبر (ص)، افراط و تبحر در احکام شرعی و نفاق و فتنه‌انگیزی علیه پیامبر (ص) علل عمده بودند.

کلیدواژه‌ها: نافرمانی، تسلیم‌پذیری، مسلمانان عصر نزول، فرامین خدا، فرامین رسول خدا (ص).

* نویسنده مسئول: shoaiei114@gmail.com

مقدمه

دین یکی از تدابیر و الطاف خداوند به بندگان در راستای سعادت‌مندی آنان است که مسئولیت ابلاغ و اجرای آن در جامعه بر عهدهٔ پیامبران نهاده شده است. خداوند کامل‌ترین برنامهٔ هدایت انسان‌ها را توسط نبی اکرم (ص) ابلاغ کرده است و نعمتش را بر آنان تمام کرده و مهر تکمیل دین بر روی آن زده است (مائده/۳). از آنجا که میزان تأثیرگذاری این تدبیر خداوند و تلاش‌های پیامبر اکرم (ص) در سعادت‌مندی بشر به چگونگی اطاعت آنان نسبت به اوامر خدا و رسول مکرم ایشان (ص) بستگی دارد؛ بررسی این موضوع از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. بی‌شک توجه به عملکرد امت در عصر پیامبر اکرم (ص) در این زمینه، چگونگی تسلیم‌پذیری آنان را در برابر اوامر خدا و رسول خدا (ص) روشن می‌نماید. نتایج این بررسی می‌تواند ضمن آشکار ساختن نقاط ضعف امت اسلامی، یکی از مهم‌ترین دشواری‌های پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان رهبر جامعه را در تحقق آرمان‌های اسلام برجسته نماید. افزون بر آن، تحلیل علل و عوامل نافرمانی مسلمانان می‌تواند برای عصر حاضر دستاوردهای آموزشی و تربیتی به همراه داشته باشد و به‌منظور تدوین برنامه‌هایی برای پیشگیری از آن عوامل موردتوجه قرار گیرد. همچنین، با ارائه موارد متعدد نافرمانی افرادی که خود را مسلمان نامیده و در میان امت، همراه مؤمنان حقیقی زندگی می‌کردند، تأیید و تصدیق بی‌چون‌وچرا نسبت به عملکرد و دیدگاه طبقه موسوم به صحابه موردنقد قرار گرفته و با چالش‌های قرآنی و تاریخی مواجه خواهد شد.

بر اساس بررسی به‌عمل آمده، اشاره‌هایی به این موضوع در خلال مباحث در برخی منابع مرتبط با زندگانی رسول خدا (ص) همچون کتاب آخرین سفر رسول خدا (ص) اثر سید اسدالله یآوری (یاوری، ۱۳۸۵)؛ آینده پیامبری تألیف سید محمد مرتضوی (مرتضوی، محمد، ۱۳۸۹، آینده پیامبری، نشر یوسف فاطمه (ع))؛ سیره حکومتی پیامبر (ص) و رفتارشناسی پیامبر با مخالفان داخلی (منافقان) (جوان مهر، ۱۳۸۳) در قرآن شده است؛ اما منبع مستقلی که با تکیه بر قرآن کریم و روایات به‌طور اختصاصی به بررسی ابعاد مختلف و چگونگی اطاعت امت در عصر پیامبر اکرم (ص) و علل نافرمانی برخی از مسلمانان

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص)؛ حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۰۹

پرداخته باشد، یافت نشد. این مقاله با بررسی آیات، روایات و شواهد تاریخی به دنبال پاسخ به این سؤال است که چه عواملی موجب نافرمانی برخی مسلمانان نسبت به اوامر الهی و دستورات رسول گرامی او (ص) شده بود. در این راستا به تبیین مراتب اطاعت و عدم اطاعت، میزان ضعف در ایمان مسلمانان و نوع برخورد آنان در برابر دستورات الهی و نوع بهانه‌های مسلمانان در برابر دستورات الهی و ایراداتی که در برابر فرامین پیامبر خدا (ص) مطرح می‌کردند نیز پرداخته است.

قابل توجه است که مصادیق مورد مطالعه، شامل تمام کسانی است که با عنوان مسلمان و پس از ادای شهادتین، در میان امت اسلامی زیسته و تاریخ، قرآن و روایات، کنش‌هایی از ایشان را در مقاطع گوناگون مسلمانان عصر حضور پیامبر (ص) ثبت کرده است. ضعف اعتقادی یا رفتاری این افراد از پایین‌ترین مراتب آن تا شدیدترین انحرافات چون نفاق و کفر درونی متغیر است؛ لکن آنچه معیار داده‌های این پژوهش بود، اشتراک در اصل ظاهر اسلام است؛ به گونه‌ای که از آیات شریفه قرآن و روایات شارح آن، همراهی آن فرد یا گروه با امت اسلامی به دست آید.

۱. علل نافرمانی برخی مسلمانان از فرامین الهی

برخی از آیات قرآن کریم دارای شأن نزول ناظر بر قضایای تاریخی و در خصوص افراد هم‌عصر نزول و پیامبر اکرم (ص) است؛ با تأمل و تدقیق در این آیات که با روش پیمایش و مرور تمام قرآن به‌ویژه آیات مرتبط با پیامبر اکرم (ص) استخراج شد و نیز روایات و منابع تاریخی آن‌ها، اولاً می‌توان به برخی از عوامل دخیل در این امر پی برد و ثانیاً می‌توان میزان نافرمانی را از نظر ضعف و شدت تقسیم‌بندی کرد که در ادامه به مواردی اشاره می‌گردد.

ضعف در ایمان، علت اصلی نافرمانی در برابر خداوند است. اگر انسان، خدا را حاضر و ناظر بداند، هرگز حدود الهی را نمی‌شکند؛ اما اگر ایمان ضعیف گشته و توجه به مبدأ و معاد کم شود، زمینه طغیان شهوات کاملاً فراهم می‌گردد. در این رابطه امام علی (ع) می‌فرماید: «کسی که مشتاق به بهشت (و معتقد به آن) باشد، شهوات سرکش را به

فراموشی می‌سپارد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق، ص ۶۲۵). طبق بیان قرآن کریم گاهی نیز انسان برای بهره‌گیری از شهوات بدون قید و شرط، سد ایمان را در هم می‌شکند: «بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ* يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ» (قیامه/ ۵ و ۶) (انسان شک در معاد ندارد)، بلکه او می‌خواهد (آزاد باشد و بدون ترس از دادگاه قیامت) در تمام عمر گناه کند* (ازاین‌رو) می‌پرسد: قیامت کی خواهد بود).

کم نیستند کسانی که به دلیل ضعف‌های عقیدتی و باورهای ضعیف، نه تنها دست از مسلمانی شسته‌اند، بلکه در زمره‌ی اسلام‌ستیزان درآمده‌اند؛ پیامبر اکرم (ص) از باورهای ضعیف امت، ابراز نگرانی نموده و آن را مایه‌ی بروز دیگر مشکلات می‌داند (متقی الهندی، ۱۹۸۹، ج ۳، صص ۴۳۷ و ۷۹۲). با نگاهی به جامعه‌ی عصر حضور پیامبر اکرم (ص)، می‌توان دید که چگونه امت اسلامی به درجات مختلفی از این آفت دچار بوده‌اند و به واسطه‌ی آن در برابر مهم‌ترین فرمان خداوند-ولایت‌پذیری-ایستادگی نموده و از اطاعت سرباز زدند؛ از آنجاکه ایمان، یک باور قلبی است، ظهور و بروز آن را باید در رفتار انسان-ها جستجو نمود؛ بنابراین با توجه به آیات قرآن، روایات و گزارش‌های تاریخی، به‌صورت مرحله‌ای به بررسی نشانه‌های سستی ایمان مسلمانان در عصر پیامبر (ص) می‌پردازیم که از گرفتاری آنان به مراتب مختلف این آفت حکایت می‌کند:

۱-۱. سوءظن به خداوند

یکی از نشانه‌های رفتاری برخی مسلمانان عصر نزول که نمایانگر ضعف در ایمان آنان است، سوءظن به خداوند است که قرآن کریم به‌عنوان نوعی خطا و معصیت مردم به آن می‌پردازد. این سوءظن از عدم یا نقصان ایمان سرچشمه می‌گیرد. سوءظن به خداوند در منظر قرآن هر ظن غیر حقی نسبت به خداوند است. این معنا برای سوءظن شامل مصادیق گسترده‌ای است که درجات مختلفی دارد (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۲۷، ص ۱۶۵)؛ از جمله این مصادیق که در قرآن بدان پرداخته و اشاره شده است، ظن به شریک داشتن خداوند (نجم/ ۲۳)، سوءظن نسبت به صفاتی مانند قدرت یا علم خداوند (فصلت/ ۲۲) و سوءظن درباره‌ی حکمت آفرینش دنیا و وجود قیامت (ص/ ۲۷) می‌باشد.

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص)؛ حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۱۱

یکی دیگر از مصادیق سوءظن که خداوند در قرآن کریم آن را از جانب منافقان و مشرکان و مایه عذاب آنان معرفی می‌نماید، سوءظن به اینکه خداوند هرگز به یاری پیامبر خود (ص) نیامده و ایشان را تنها خواهد گذاشت (فتح/ ۶ و ۱۲) که از عواقب آن همواره انتظار شر و سوء داشتن برای خودشان و دیگران، تصمیم‌گیری با تمسک به ظواهر امور و عدم اعتماد به تقدیر، قدرت و تدبیر پنهان و لطیف خداوند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۲۱، ص ۱۰۱) است. همچنین خالف‌الوعد دانستن خداوند نسبت به لطف و تردید در وعده رحمت و نصرت و پیروزی مؤمنان (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ص ۱۶۵) از عواقب دیگر این نوع از سوءظن می‌باشد. از جهت اینکه آیات شریفه این رذیله را به منافقان اختصاص داده، آن دسته اصحاب پیامبر اکرم (ص) که به نفاق مبتلا بودند را نیز در بر می‌گیرد.

شاهد دیگری بر گرفتاری اصحاب به این نوع از سوءظن، گواهی قرآن به سوءظن اصحاب نسبت به خداوند پس از دچار شدن به شکست در جنگ احد است (آل‌عمران/ ۱۵۴). روایات فراوانی که به بیان مصادیق سوءظن به خداوند و نهی از آن اشاره دارد (برای نمونه ن. ک: کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۳، صص ۱۸۵-۱۸۲)، نیز به نوعی از گرفتاری اصحاب به این رذیله حکایت می‌کند.

۲-۱. کراهت و مجادله نسبت به حق

از دیگر نشانه‌های ضعف در ایمان مسلمانان عصر نزول، کراهت آنان نسبت به فرمان‌های الهی و سنگین دانستن حق است. در حقیقت ریشه‌ی کراهت آنان از فرمان‌های الهی و حق، ضعف در ایمان و اعتقادشان نسبت به خداوند است؛ لذا نسبت به آن دسته از فرمان‌های الهی که به گمان خود، فایده‌ای برایشان نداشته و محتمل ضرر است، کراهت دارند. قرآن کریم به این رفتار آنان در برابر امر جهاد اشاره می‌نماید (بقره/ ۲۱۶، توبه/ ۸۱) که به علت ناراحتی‌هایی از قبیل خطرهای جانی، خستگی و کوفتگی، ضررهای مالی، سلب امنیت و ارزانی ارزاق و آسایش؛ کسانی که در دل‌هایشان انحراف و لغزش وجود دارد، نسبت به آن کراهت دارند و این معنا با مراجعه به آیات مربوطه به جنگ بدر و احد و خندق و غزوات دیگر کاملاً به چشم می‌خورد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲، صص ۱۶۴-۱۶۵).

خداوند متعال دربارهٔ جنگِ بدر می‌فرماید: «كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَ إِنَّ فَريقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ» (انفال/۵) «همان‌گونه که خدا تو را بحق از خانه (به‌سوی میدان بدر) بیرون فرستاد، درحالی که گروهی از مؤمنان ناخشنود بودند (ولی سرانجامش پیروزی بود! ناخشنودی عده‌ای از چگونگی تقسیم غنائم بدر نیز چنین است» اگر این آیه متصل به قبل باشد، یعنی: بگو انفال از آن خداست و با اینکه کراحت دارید، به شما نمی‌دهد؛ زیرا صلاح شما را بهتر می‌داند، همان‌گونه که باوجود کراحت گروهی از مؤمنین، خدا تو را از مدینه به‌وسیلهٔ وحی خارج کرده و رهسپار بدر گردانید؛ زیرا رفتن به بدر برای شما مصلحت بیشتری داشت تا ماندن در شهر.

اما اگر آیه را به بعد متصل گردانیم، یعنی همان‌طور که درباره خارج شدن تو از مدینه به‌سوی بدر با تو مجادله نمودند، دربارهٔ حق نیز از روی کراحتی که نسبت به آن دارند، با تو جدال می‌کنند؛ زیرا می‌گفتند چگونه خارج شویم، با اینکه عدهٔ ما کم و عدهٔ دشمن زیاد است؟ چگونه خارج شویم، درحالی که نمی‌دانیم به‌سوی قافله می‌رویم یا به‌سوی جنگ (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۸۰۱). نمونهٔ دیگری از کراحت اصحاب نسبت به امر خداوند که قرآن کریم به آن اشاره می‌فرماید، کراحت اهل نفاق در انفاق کردن است که موجب عدم پذیرش انفاق آنان توسط خداوند است (توبه/۵۴). در آیاتی دیگر قرآن کریم کراحت عده‌ای در برابر حق و آنچه موجب خشنودی خداست را مطرح نموده و آن را موجب نابودی اعمال دانسته است که از بررسی روایات تفسیری این آیات، مشخص می‌شود منظور از آنچه نسبت به آن کراحت دارند، در این آیات ولایت امیرمؤمنان (ع) می‌باشد (برای نمونه: قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۰۲؛ استرآبادی، ۱۴۰۹، ق، ص ۵۶۷؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۶۹).

قرآن کریم همچنان یادآور می‌شود که ممکن است آنچه انسان‌ها از آن کراحت دارند برایشان خیر و آنچه نسبت به آن اشتیاق دارند برایشان شر باشد، (بقره/۲۱۶) بنابراین آنان با توجه به محدودیت علمی خود در برابر علم بی‌پایان خداوند باید به منفعت قوانین الهی یقین داشته باشند که توجه به این حقیقت موجب تقویت روحیه فرمانبری در برابر

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۱۳

دستورات خداوند است.

۱-۳. بی‌اعتنایی به عهد الهی

ضعف در ایمان و اعتقادات می‌تواند تا آنجا پیشرفت کند که سبب شود شخص نسبت به امر خداوند پیمان‌شکنی نموده از اطاعت باری تعالی سرباز زند. در آیات متعددی از قرآن کریم به این موضوع اشاره شده است. از جمله مخالفت برخی از صحابه در برابر صلح حدیبیه که به شهادت تاریخ باعث خارج شدن آنان از رضایت الهی و وارد شدن در غضب و لعنت الهی شد (توجه کنید به سوره فتح آیه ۱۰). شیخ طوسی در این باره می‌نویسد: خداوند از آنان که زیر درخت با پیامبر (ص) پیمان بستند و مؤمن بودند، به هنگام بیعت، راضی بود (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۲۸) ولی آنان که بعدها نقض عهد کردند و به بیراهه رفتند مشمول رضوان الهی نخواهند ماند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۸، ص ۲۱۸-۲۲۰ آیه ۱۰). سوره فتح، بیعت با پیامبر (ص) را بیعت با خدا معرفی می‌کند، ولی به صراحت از زیان و خسران بیعت شکنان با پیامبر (ص) خبر داده و اجر عظیم را تنها برای کسانی می‌داند که به بیعت با پیامبر (ص) وفادار بمانند. ابن حجر از علاء بن مسیب از پدرش نقل می‌کند که با براء بن عازب ملاقات کردم و گفتم: «خوشا به حال تو، با پیامبر همراه بودی و با او زیر درخت بیعت کردی. گفت: ای پسر برادر! تو نمی‌دانی ما پس از آن چه کردیم» (عسقلانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۷، ص ۵۷۱).

همچنین پیمان‌شکنی ثعلبه بن حاطب انصاری که به تأیید برخی مفسران (برای نمونه ر.ک: دمشقی، ۱۴۱۹ ق، ج ۴، صص ۱۶۱-۱۶۳)، این آیات درباره او نازل شده است: «وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَيْنَاهُ مِنْ فَضْلِهِ لَنُصَدِّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ * فَلَمَّا آتَتْهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ» (توبه/ ۷۵-۷۶) «بعضی از آن‌ها با خدا پیمان بسته بودند که: اگر خداوند ما را از فضل خود روزی دهد، قطعاً صدقه خواهیم داد؛ و از صالحان (و شاکران) خواهیم بود!» * اما هنگامی که خدا از فضل خود به آن‌ها بخشید، بخل ورزیدند و سرپیچی کردند و روی برتافتند!». او همان کسی است که در جنگ بدر حضور داشته و این آیات به علت نپرداختن زکات در حق او نازل شده است (قرطبی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۲۱۰).

۱-۴. تقابل با دستورات الهی

ایمان برخی از صحابه پیامبر اکرم (ص)، نیز به حدی دچار آفت شده بود که نه تنها نسبت به اوامر الهی کراهت و اعتراض داشته و از اطاعت آن سرباز زدند، بلکه در مواردی به مقابله با آن پرداخته و از راه‌های گوناگون در تحقق آن اختلال ایجاد می‌نمودند. یکی از اقدامات آنان در این زمینه، سعی در بازداشتن سایرین از اطاعت دستورات خداوند و ترغیب آنان در سرپیچی از فرمان‌های الهی بود. همان‌گونه که قبلاً گفته شد، نمونه‌ای از این اقدام آنان را می‌توان در جنگ‌ها مشاهده کرد که علاوه بر اینکه خود، به بهانه‌های واهی، از جهاد تخلف می‌ورزیدند، سعی داشتند به گونه‌ای با ایجاد رعب و تشویش در میان مسلمانان دیگران را نیز از جهاد بازدارند (ن ک به توبه/ ۸۱). خیانت به خدا و رسول مکرم ایشان (ص) و امانات، از دیگر اقداماتی است که قرآن کریم مؤمنان را از آن بازداشته است (انفال/ ۲۷).

گذشتن اسرار نظامی در اختیار دیگران و تقویت دشمن از مصادیق خیانت به خدا و پیامبر خدا (ص) می‌باشد؛ و به‌طور کلی بی‌توجهی و عمل نکردن به واجبات و انجام حرمت الهی خیانت به خدا و رسول مکرم ایشان محسوب می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۱۳۶)؛ اما آنچه از بررسی قرآن و روایات حاصل می‌شود این است که متأسفانه برخی از اصحاب پیامبر اکرم (ص) از این طریق درصدد آسیب رساندن به اسلام برآمدند که قرآن کریم، در موارد متعدد به این عمل مذموم آنان اشاره نموده است، سوره‌ی بقره در خصوص خدعه منافقان نسبت به مؤمنان و تظاهر به ایمان آنان جهت اطلاع یافتن از اسرار مسلمانان و نقل آن‌ها برای دشمنان سخن می‌گوید (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۰۰).

در آیه ۲۸ سوره آل عمران که درباره منافقان (عبدالله بن ابی و اصحابش) نازل شده است، اشاره می‌فرماید به این که برخی مسلمانان کفار یهودی و مشرکان را دوست می‌داشته و اخبار مؤمنین را به آنان می‌رسانیدند (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۱۱۶). خداوند متعال در آیه ۲۷ سوره انفال در خصوص جاسوسی کردن مسلمانان نسبت به مکان پیامبر (ص) که بنا بر قولی، درباره یکی از منافقان است که خبر حرکت پیامبر (ص) به سوی

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۱۵

مشرکان را به اطلاع آنان رسانید (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۴۵۵) و یا آیه ۱۴ سوره مجادله که به گروهی از منافقان اشاره دارد که یهود را دوست می‌داشتند و اسرار مؤمنان را نزد یهود فاش می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۴۱۹)؛ و نیز آیه ۶۱ سوره توبه که سبب نزول آن جاسوسی عبدالله بن نفیل منافق بود که در جلسات پیامبر (ص) شرکت می‌کرد و منافقان را از اهداف و اقدامات ایشان باخبر می‌ساخت و جبرئیل نازل‌شده و این مسئله را افشا نمود (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۰۰) از جمله این موارد است.

۱-۵ ترس از مرگ

فرار از جنگ نیز یکی از مخالفت‌های برخی صحابه ضعیف‌الایمان در برابر فرمان خداوند بوده که باعث متضرر شدن اسلام و مسلمانان شده است و خدا و پیامبر (ص) در برخی موارد با آن بسیار سخت برخورد کرده‌اند. در جنگ‌های مهم و سرنوشت‌سازی چون احد و خیبر و احزاب و حنین، فرار برخی از اصحاب را می‌توان مشاهده کرد که بعدها داعیه‌دار خلافت شدند (ن. ک: عاملی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، صص ۱۶۴-۱۶۸؛ و ج ۶، صص ۱۸۶-۱۹۰) در تاریخ آمده که در جنگ حنین وقتی صحابه فرار کردند، فقط ده نفر با پیامبر (ص) ماندند که نه نفر ایشان از بنی‌هاشم بود و پیامبر (ص) به فرارکنندگان فرمودند: «ای اصحاب بیعت رضوان و ای اصحاب سوره‌ی بقره، کجا فرار می‌کنید؟» (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۱) نتیجه اینکه این اقدامات آنان، نشان‌دهنده‌ی ضعف ایمان و اعتقادات و عدم اطاعت ایشان از دستورات الهی است.

۲- علل نافرمانی برخی مسلمانان از دستورات پیامبر (ص)

آنچه تا بدین جا بیان شد علل نافرمانی برخی از مسلمانان از دستورات الهی بود؛ اما برخی مسلمانان در پاره‌ای از موضوعات نسبت به دستورات پیامبر (ص) نیز سستی نشان داده و از اطاعت از ایشان سر باز می‌زدند. برخی مصادیق این نافرمانی بر اساس منابع روایی فریقین مورد تبیین قرار گرفته و در ادامه به علل مهم نافرمانی مسلمانان نسبت به دستورات پیامبر اکرم (ص) می‌پردازیم.

- در سنه دهم از هجرت در حجه‌الوداع که رسول خدا (ص) بر فراز کوه مروه از طرف وحی آسمانی الهی توسط جبرئیل، امر کردند کسانی که با خود قربانی نیاورده‌اند باید نیت حج را تبدیل به عمره کنند و از احرام بیرون آیند، از جمله اشخاصی که شدیداً با این موضوع مخالفت کرد، خلیفه‌ی اول بود. چون سخن او و همدستانش به گوش رسول خدا (ص) رسید، فرمود: «به خدا سوگند من از همه‌ی شما نیکوکارتر و باتقواتر هستم و اگر از آنچه پیش آمده اطلاع داشتم، هیچ‌گاه با خود قربانی نمی‌آوردم و من هم مانند شما محل می‌شدم و از احرام بیرون می‌آمدم.» (دمشقی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۶۶؛ کاتب واقدی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۱۴۴) و چون از علت غضب آن حضرت پرسیدند، فرمود: «چگونه غضبناک نشوم، آخر امر می‌کنم و عمل نمی‌کنند.» (هیکل، بی‌تا، ص ۳۰۵) و نیز فرمودند: «مگر نفهمیدی که من مردم را به عملی امر می‌کنم و آن‌ها در آن تردید و شک می‌نمایند؟» (همان؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۰، ص ۶۱۸).

- از موارد دیگر در این زمینه، می‌توان به سرپیچی برخی از صحابه از شرکت در لشکر اسامه (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۰، ص ۴۳۲؛ ابن حیون، ۱۳۸۵ ق، ج ۱، ص ۴۱ و...) اشاره کرد که به شهادت مورخان و محدثان نه تنها سخن به اعتراض و تردید گشودند، بلکه از حرکت و تمکین امر پیامبر نیز سرباز زده و مشمول سخن رسول خدا (ص) شدند که فرمود: «خدا لعنت کند کسی را که از لشکر اسامه تخلف نماید» (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۳؛ حر عاملی، ۱۴۲۵ ق، ج ۳، ص ۴۱۳).

- برخی اصحاب در واکنش به اعلام ولایت امیرالمؤمنین (ع) نیز نافرمانی خویش را آشکارنموده و سخنان ناروایی بر زبان آوردند. در این باره امام باقر (ع) در حدیثی فرمودند: «بعد از بیان جانشینی امیرالمؤمنین علی (ع) پسر هند (معاویه) برخاست و با حال خشم و غضب خارج شد و درحالی که از جانب راست به عبدالله بن قیس اشعری و از جانب چپ به مغیره بن شعبه تکیه زده بود می‌گفت: «سوگند به خدا که ما محمد (ص) را در گفتارش تصدیق نمی‌کنیم و علی را بر ولایت قرار نمی‌دهیم» سپس این آیات نازل شد: «فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَى * وَلَكِنْ كَذَبَ وَتَوَلَّى * ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى * أُولَى لَكَ فَأُولَى * ثُمَّ أُولَى

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۱۷

لَكَ فَأُولَى» (قیامه/۳۱-۳۵) «(در آن روز گفته می‌شود): او هرگز ایمان نیاورد و نماز نخواند* بلکه تکذیب کرد و روی گردان شد* سپس به‌سوی خانواده خود بازگشت در حالی که متکبرانه قدم برمی‌داشت! * (با این اعمال) عذاب الهی برای تو شایسته‌تر است، شایسته‌تر! * سپس عذاب الهی برای تو شایسته‌تر است، شایسته‌تر!» (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۶۹).

- نافرمانی ثمره بن جندب در برابر دستور مکرر رسول خدا (ص) مبنی بر فروش درختش که در خانه یکی از انصار بود تا آنکه حضرت دستور قطع آن را دادند (قرطبی، ۱۴۲۶ ق، ص ۱۰۰) و افشای راز رسول خدا (ص) توسط دو نفر از همسران ایشان برای پدرانشان باوجود تأکید ایشان بر عدم افشای آن (تحریم/۳) نمونه دیگری از نافرمانی از دستورات حضرت پیامبر (ص) است.

از بررسی مصادیق نافرمانی، گرچه همه موارد به عامل اساسی ضعف ایمان بازمی‌گردد، اما با موشکافی و تحلیل، قابل تقسیم به چهار علت مشخص بود. برخی موارد به دلیل نشناختن قدر و منزلت رسول اکرم (ص) و خطاپذیر دانستن سخنان و رفتارهایشان مانند هر انسان عادی؛ برخی به علت درک نکردن حکمت تصمیمات آن بزرگوار؛ برخی به سبب تعصب بی‌جا در احکام شرعی و یا بهانه قرار دادن آن‌ها؛ و برخی نیز به علت نفاق و فتنه‌انگیزی علیه پیامبر (ص) به وقوع پیوسته است. در ادامه به تحلیل و تبیین این چهار عامل پرداخته می‌شود.

۲-۱. تلقی نادرست از جایگاه نبوت

در زمان حیات پیامبر (ص)، نشانه‌هایی از کراهت، اعتراض، مخالفت و مقابله‌ی صحابه با ایشان دیده می‌شود که از تلقی نادرست آنان نسبت به جایگاه نبوت نشأت می‌گیرد. اجازه گرفتن عبدالله بن عمرو بن عاص از پیامبر (ص) برای نگارش حدیث به دلیل سخن قریشیان و سرزنش آنان بابت نگاشتن احادیث شاهی بر این مدعاست، او می‌گوید: «من هر آنچه از پیامبر (ص) می‌شنیدم برای آنکه حفظ کنم می‌نگاشتم، اما اهل قریش مرا از این کار باز داشتند و گفتند هر چه از پیامبر می‌شنوی می‌نویسی و حال آنکه پیامبر (ص) بشری است که

در حالت خشم و خشنودی سخن می‌گوید، او می‌گوید از نوشتن دست کشیدم و آن را به پیامبر (ص) یادآور شدم، آن حضرت فرمود: بنویس، سوگند به آنکه جانم در دست اوست از من جز سخن حق خارج نمی‌شود» (علامه حلی، ۱۴۱۱ ق، ص ۶). بنابر قرائن متن روایت، نهی کنندگان می‌بایست از مهاجران مسلمان شده‌ی قبیله قریش بوده باشند؛ چراکه نهی مشرکان بت‌پرست از نگارش سخنان پیامبر (ص) امری طبیعی است و نمی‌توانسته یک مسلمان را نسبت به انجام رفتار دینی خویش به تردید و سؤال وادارد؛ افزون بر آن، تحلیل ذیل نیز تأییدی بر مسلمان بودن ظاهری این افراد است.

اگرچه برخی از پژوهشگران معتقدند این حرکت، نوعی آینده‌نگری برای حراست از موقعیت افراد و زدودن موانع برای دستیابی به قدرت و حکومت بود (عسکری، ۱۴۰۶ ق، ج ۲، ص ۴۳) که با توجه به برخورد قریشیان با پیامبر (ص) و نصوصی که می‌تواند انگیزه‌های سیاسی آن را بنماید، دور از واقع نیست؛ اما گفتنی است که واقعیت ذهنی بسیاری از قریشیان درباره جایگاه و عصمت پیامبر (ص) دقیقاً چنین بوده است؛ یعنی آنان نه تصور درستی از جایگاه نبوت داشته‌اند و نه درک درستی از اهمیت و جایگاه کلام آن بزرگوار (مهدوی راد، ۱۴۲۷ ق، ص ۱۰۱). لذا همان‌گونه که درباره ضعف ایمان و اعتقاد نسبت به خداوند بیان شد، رفتار امت در برابر رسول خدا (ص) نیز به‌خوبی مکونات باطنی آن‌ها را آشکار ساخته و حتی نوع تسلیم‌پذیری در برابر ایشان می‌تواند نمایان‌گر میزان ایمان، اعتقاد و معرفت شخص باشد. در ادامه به برخی مصادیق چنین رفتارهایی از جانب صحابه در برابر رسول خدا (ص) پرداخته می‌شود.

۲-۲. ناآگاهی از حکمت تصمیمات پیامبر (ص)

از جانب برخی از اصحاب پیامبر (ص) اعتراض‌هایی نسبت به تصمیمات ایشان نقل شده است که نشان از کمبود معرفت آنان نسبت به آن حضرت می‌باشد که از ضعف ایمان نشأت می‌گیرد. برخی از این اعتراض‌ها عبارت‌اند از:

الف) اعتراض ذوالخویصره

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۱۹

اعتراض شخصی به نام ذوالخویره از قبیله بنی تمیم در تقسیم اموال بین صحابه و درخواست تقسیم عادلانه از پیامبر (ص) که ایشان به او فرمودند: «وای بر تو، اگر من عدالت نداشته باشم چه کسی آن را رعایت می‌کند» (جزری، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۲۰؛ عسقلانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۳۴۳).

ب) اعتراض به سرلشگری زید بن حارثه و اسامه

اعتراض برخی صحابه نسبت به سرلشگری زید بن حارثه و فرزندش اسامه تا حدی که پیامبر (ص) با حال و وضعیت وخیمی که داشت منبر رفت و مخالفت‌های آنان با انتخاب اسامه را رد کرد، همان‌طور که مخالفت‌های آنان با سرلشگری پدرش را نادرست دانست و لیاقت اسامه و پدرش را یادآور شده و فرمود: «اگر به اسامه طعنه می‌زنید، قبلاً نیز بر امارت پدرش اشکال می‌کردید» (دمشقی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۱۲).

ج) اعتراض به صلح حدیبیه

اعتراض به صلح حدیبیه توسط برخی صحابه که سعی می‌کردند تا صلح واقع نشود و به پیامبر (ص) اعتراض کردند: «مگر به ما وعده ندادید که به زودی به مسجدالحرام مشرف می‌شویم و طواف می‌کنیم؟ آیا با ذلت برگردیم؟ آیا پیامبر به حق خدا نیستی؟ آیا مسلمین بر حق نیستند؟ آیا آن‌ها کافر نیستند؟ چرا در دین خود زیر بار پستی برویم؟» پیامبر (ص) در جواب او فرمود: «من فرستاده‌ی خدا هستم و آنچه را که امر شدم انجام می‌دهم، وعده دادم اما نه برای امسال (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۰، صص ۵۵۹ و ۵۶۱؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۸۳) خلیفه دوم در این حادثه اعتراف می‌کند که هیچ‌گاه مانند این روز به نبوت پیامبر (ص) شک نکرده بودم (ذهبی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۷۱) وی سعی در بازداشتن پیامبر (ص) از نماز بر جنازه‌ی عبدالله بن ابی‌نضیر داشت (دمشقی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۰، ص ۵۷۲).

د) اعتراض به تقسیم غنائم در جنگ حنین

اعتراض انصار بعد از جنگ حنین به دلیل اختصاص غنائم کمتر به آنان (جزری، ۱۳۸۵ ق،

ص ۲۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۱، ص ۱۷۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹)، هرچند که پیامبر (ص) ایشان را با بیاناتی راضی نمود اما به فرموده‌ی امام باقر (ع) خداوند نور انصار را در آن زمان از بین برد (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۴، ص ۱۹۱).

ر) اعتراض به ولایت امیر المؤمنین علی (ع)

صحابه همچنین نسبت به انتصاب امام علی (ع) از همان ابتدای نصب قطعی ایشان توسط پیامبر (ص) معترض بودند و پس از تصریح به خلافت امیر المؤمنین (ع) توسط ایشان، جماعتی از طائفه قریش خدمت حضرت آمده و گفتند: «یا رسول الله، مردم زمان زیادی نیست که از جاهلیت، به دین اسلام گرویده‌اند و برایشان ناخوشایند است که نبوت در تو و امامت در پسرعموی تو بوده باشد، اگر بین ولایت علی و غیر علی، فرق نگذاری و از ولایت او صرف نظر کنی سزاوارتر است.» و چون پیامبر اکرم (ص) به آنان فرمودند: «من این کار را از نزد خود و به رأی خود نکرده‌ام تا در آن اختیاری داشته باشم و لیکن خدا به من امر کرده است و او بر من واجب نموده است.» گفتند: «پس چون تو از مخالفت پروردگارت می‌ترسی و بدین پیشنهاد عمل نمی‌کنی، در خلافت علی (ع) شخصی از قریش را شریک گردان تا بدین وسیله مردم آرامش پیدا کنند و این امر، تمام شود و از مردم مخالفتی بر علیه تو سر نزنند.» که این آیه نازل شد: «لَئِنْ أَشْرَكَتَ لِيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ وَ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (زمر/۶۵) «اگر مشرک شوی، تمام اعمال تباه می‌شود و از زیانکاران خواهی بود» (علم الهدی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۰).

آنچه بیان شد، مواردی از اعتراض صحابه به رسول خدا (ص) بود که با در نظر گرفتن مفهوم عصمت در پیراستن وجود انبیاء الهی به‌ویژه پیامبر اکرم (ص) از هرگونه گناه و خطا، نشان می‌دهد برای این گروه از یاران رسول خدا (ص) مسأله عصمت پیامبر (ص) روشن نبوده و یا به آن اعتقادی نداشته‌اند. آنان ایشان را در حد یک بشر عادی دانسته و برخلاف تصریح قرآن بر وحیانی بودن تمام سخنان ایشان (سوره نجم/۳-۵)، اوامر آن حضرت را قابل نقد و رد می‌پنداشته‌اند و در اطاعت پذیری نسبت به ایشان دچار ضعف بوده‌اند.

۲-۳. افراط و تحجر در خصوص احکام شرعی

شناخت ناقص از جایگاه نبی اکرم (ص) می‌تواند در مخالفت نمودن با رسول خدا (ص) و خطاکار دانستن و تذکر دادن به ایشان در امور مختلف نیز نمود یابد. متأسفانه موارد متعددی از این قبیل رفتارها برخلاف نهی قرآن از تقدم و فضیلت نمایی نسبت به پیامبر اکرم (ص) (حجرات/۱)، در برخورد صحابه با ایشان مشاهده می‌شود. فشار آوردن جمعی از مسلمانان ساده‌دل و ظاهربین به پیامبر (ص) به جهت درخواست اقدام به جنگ علیه طایفه بنی‌المصطلق پس از خبر ولید مبنی بر مرتد شدن آنان از این گونه رفتارهاست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۵۸) که قرآن کریم آن را ناپسند شمرده و جایگاه پیامبر خدا (ص) و نابخردانه بودن این رفتار آنان را متذکر می‌شود (حجرات).

رفتارهای دیگری از این قبیل، از جانب اصحاب که بیشتر ناظر به مخالفت ایشان در بخش عبادی دین می‌باشد، تحجر یا عدم درک درست و همه‌جانبه دین است که همیشه در میان عده‌ای از دینداران در جامعه رواج داشته است به گونه‌ای که در آن بخشی از دین به‌ویژه بخش عبادی موردتوجه قرار می‌گیرد و بدون درک روح عبادت و نقش واقعی آن، بیش از آنچه دین به آن بخش اهمیت داده است، اهمیت می‌یابد. اینان در زمان رسول خدا (ص) نیز نقش‌آفرینی نموده و خود را دین‌دارتر از پیامبر (ص) می‌دانستند و به تعبیری اجتهاد در برابر نص می‌کردند؛ به‌عنوان نمونه از جمله مواردی که متحجران در برابر فرمان رسول خدا (ص) ایستادند می‌توان به عدم فرمان برداری آنان از امر پیامبر (ص) به کشتن قربانی و تراشیدن سرهایشان پس از صلح حدیبیه (واقعی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۶۱۳)؛ اجتهاد در برابر نص در جریان فتح مکه و افطار نکردن روزه‌هایشان با وجود امر پیامبر (ص) (همان، ص ۸۰۲) دانست.

یکی دیگر از موارد تقدم و پیشی گرفتن صحابه از پیامبر (ص) مخالفت آنان با پیامبر (ص) در روزه سفر در سال هشتم هجرت است، رسول خدا (ص) برای فتح مکه قصد آن سرزمین را نمود. در این سفر آن حضرت به همراهانش دستور داد که روزه خود را افطار کنند و خود نیز درحالی که همه مردم می‌دیدند، افطار کرد؛ ولی درعین حال برخی از

صحابه از فرمان پیامبر خدا سرپیچی و تا غروب آفتاب افطار نکردند رسول خدا (ص) پس از آگاهی از موضوع، با صراحت تمام آنان را عصیانگر و گناه کار نامید. بررسی این موارد نشان می دهد بعد ظاهری عبادات چنان مورد توجه آنان قرار گرفته بود که بدون توجه به روح عبادت که تسلیم بودن در برابر دستور خداست، با امر رسول خدا (ص) مخالفت می کردند. قرآن کریم به نقش ابزاری شریعت جهت نیل به مراتب بندگی اشاره فرموده (برای نمونه: مائده/۶) و تخصیص احکام فقهی در شرایط عسر و حرج به خوبی بیانگر این امر است. (نک: بقره/۱۸۵؛ بقره/۲۸۰ و...) چنانکه از امام رضا (ع) پرسیده شد که چرا خداوند عبادت را بر انسان ها واجب کرده است؟ امام در پاسخ فرمود: «لئلا یکونوا ناسین لذكره و لا تارکین لأدبه و لا لاهین عن أمره و نهیه، إذ کان فیہ صلاحهم و قوامهم، فلو ترکوا بغیر تعبّد لطلال علیهم الأمد فقست قلوبهم» (حرّ عاملی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۴۴۴).

۲-۴. نفاق و فتنه انگیزی علیه پیامبر (ص)

گاهی برخی افراد، از مخالفت با امر رسول خدا (ص) پا را فراتر نهاده و به گونه ای در جهت مقابله با ایشان گام برداشته اند. چنین اشخاصی از به خطر انداختن عقاید مسلمانان، جان و مال آنان و از همه مهم تر از به خطر انداختن جان شخص نبی اکرم (ص) و جایگاه نبوت هیچ هراسی نداشته و خواسته یا ناخواسته رفتارهای خطر آمیزی بروز دهند. مشاهده عملکردهای متعدد برخی از اصحاب که به نحوی برای پیامبر (ص) و اسلام خطر و آسیب محسوب می شود، این موضوع را تأیید می کند که در میان صحابه نیز، افرادی با این مرتبه از سستی اعتقادات حضور داشته اند.

نمونه ای از عملکردهای این چنینی صحابه را می توان همان رفتارهای فتنه گرانه صحابه ای دانست که گرفتار نفاق بودند. قرآن کریم در این باره می فرماید: «وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ...» (توبه/۴۸) «... و کارها را بر تو دگرگون ساختند (و به هم ریختند)» یعنی نقشه کشیدند تا اساس کار تو را بر هم زنند و میان مؤمنان اختلاف ایجاد کنند و تو را به هر نحو شده به قتل رسانند ولی نتوانستند، گفته شده است که منظور از دگرگون ساختن کارها این

تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت‌آبادی و همکاران | ۲۲۳

بود که نقشه‌ای برای آن حضرت کشیدند و چون در آن نقشه موفق نشدند نقشه دیگری کشیدند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۵۵). علامه نیز منظور این آیه را چنین بیان نموده‌اند که همواره امور را برای تو دگرگون ساخته، نعل را وارونه می‌زدند و مردم را به مخالفت تو دعوت و بر معصیت تخلف از امر جهاد تحریک نموده، یهودیان و مشرکان را بر قتال با مسلمانان برمی‌انگیختند و در میان مسلمین جاسوسی و خرابکاری‌های دیگر می‌کردند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۹، صص ۲۹۰-۲۹۱).

از دیگر مواردی که می‌توان در این زمینه به آن اشاره کرد سعی منافقان از صحابه در بازداشتن مردم از انفاق و فضا سازی علیه پیامبر (ص)، جهت تحت فشار قرار دادن آن حضرت (ص) و اصحاب ایشان است که در سوره منافقون بیان شده است. از دیگر تلاش‌های افراد ضعیف‌الایمان، کوشش آنان در فریب مؤمنان است. (بقره/۸) سخن برخی صحابه در زمان بیماری نبی اکرم (ص) نیز در شمار این نوع عملکردها محسوب می‌شود که در جواب درخواست قلم و دوات پیامبر (ص) برای نوشتن وصیت می‌گویند: «ان الرجل لیهجر...» (علامه حلی، ۱۹۸۲ م، ص ۳۳۳) از نوع سخن و پاسخ آنان این نکته به وضوح حاصل می‌شود که جایگاه نبوت پیامبر (ص) و آیات قرآن را فراموش نموده‌اند که ایشان را با عنوان نامناسب رجل خطاب کرده و سخنان ایشان را هذیان می‌دانند.

نتیجه‌گیری

از بررسی‌های به عمل آمده در این تحقیق می‌توان موارد ذیل را نتیجه گرفت:

علت اصلی نادیده گرفتن فرمان‌های الهی و ضعف در تسلیم‌پذیری در برابر خداوند ضعف در ایمان است؛ چراکه باعث کم‌توجهی به مبدأ و معاد می‌شود و زمینه‌ساز طغیان شهوات است. شواهد قرآنی، روایی و تاریخی از درجات مختلف ضعف در اطاعت مسلمانان در عصر پیامبر اکرم (ص) در برابر اوامر خدا و رسول خدا (ص) حکایت می‌کند. عوامل نافرمانی در برابر خداوند که در این پژوهش به دست آمده و تحلیل شد، ظن ناروا به خداوند، کراهت و مجادله با حق، بی‌اعتنایی به عهد و پیمان خداوند، تقابل با دستورات او و ترس از مرگ بود.

در زمان حیات پیامبر (ص)، نشانه‌هایی از کراهت، اعتراض، مخالفت و مقابله برخی صحابه با ایشان دیده می‌شود که از تردید در حجیت سنت ایشان و درجات مختلف ضعف در اطاعت نسبت به ایشان حکایت می‌کند. برای سستی در فرمان‌برداری نسبت به پیامبر (ص) نیز چهار علت استخراج شده مورد تحلیل قرار گرفت که عبارت است از: تلقی نادرست نسبت به جایگاه نبوت (ص)، ناآگاهی از حکمت تصمیمات پیامبر (ص)، افراط و تبحر در احکام شرعی و نفاق و فتنه‌انگیزی علیه پیامبر (ص).

از تحلیل مصادیق نافرمانی در پژوهش حاضر این نتیجه حاصل می‌شود که به‌رغم وجود مؤمنان مخلص و مطیع در عصر نزول، برخی مسلمانان نیز بودند که به دلایل مختلف حاضر به اطاعت محض از فرامین خدا و رسول او نبوده و موجبات شبهه و تردید را در جامعه اسلامی فراهم می‌آوردند. این اقدامات که گاه با خشم و یا دلتنگی پیامبر گرامی اسلام (ص) همراه شده است، می‌تواند به تحلیل تاریخی منشأ انحرافات و پراکندگی‌های اعتقادی در دوره‌های بعد کمک کند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Bibi Hakimeh Hoseini
Dolatabadi
Ali Asghar Shoaee
Fatemeh Nayereh
Shekartoo

 <https://orcid.org/0000-0001-3074-0961>

 <https://orcid.org/0000-0001-9502-4686>

 <https://orcid.org/0009-0007-5595-103x>

منابع

- «قرآن کریم»، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ ق)، «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم»، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن أبی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ ق)، «شرح نهج البلاغة لابن أبی الحدید»، به کوشش: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ ق)، «دعائم الاسلام»، مصحح: آصف فیضی، قم، مؤسسه آل البيت.
- استرآبادی، علی (۱۴۰۹ ق)، «تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره»، مصحح: حسین استاد ولی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (ش ۱۳۷۴ ش)، «البرهان فی تفسیر القرآن»، محقق: قسم الدراسات الإسلامیه مؤسسه البعثة، قم، مؤسسه بعثه.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ ق)، «غرر الحکم و درر الکلم»، محقق: سید مهدی رجائی، قم، دارالکتاب الإسلامی.
- جزری، ابن اثیر (۱۴۰۹ ق)، «اسد الغابه فی معرفه الصحابه»، بیروت، دارالفکر.
- جزری، ابن اثیر (۱۳۸۵ ق)، «الکامل فی التاریخ»، بیروت، دارالصار.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ ق)، «إثبات الهداء بالنصوص والمعجزات»، بیروت، اعلمی.
- (۱۴۱۸ ق)، «الفصول المهمه فی اصول الائمه» قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
- حسکانی، عید الله بن عبد الله (۱۴۱۱ ق)، «شواهد التنزیل لقواعد التفضیل»، به کوشش: محمدباقر محمودی، تهران، التابعه لوزارة الثقافه و الإرشاد الإسلامی، مجمع إحياء الثقافه الإسلامیه.
- دمشقی، ابن کثیر (بی تا)، «البدایه والنهایه»، بیروت، دارالفکر.
- دمشقی، ابن کثیر (۱۴۱۹ ق)، «تفسیر القرآن العظیم»، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ذهبی، شمس الدین (۱۴۰۹ ق)، «تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الاعلام»، بیروت،

دارالکتاب العربی.

شرف الدین الموسوی، عبد الحسین (۱۴۰۴ ق)، «الاجتهاد فی مقابل النص»، محقق: ابو مجتبی، قم، ابو مجتبی.

شهرستانی، محمد بن عبد الکریم (۱۳۶۴)، «الملل والنحل»، محقق: محمد بدران، قم، الشریف الرضی.

صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵)، «الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن»، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی.

صالحی دمشقی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ ق)، «سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد»، بیروت، دار الکتب العلمیه.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق)، «المیزان فی تفسیر القرآن»، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰)، «إعلام الوری بأعلام الهدی»، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، به کوشش: محمد جواد بلاغی، تهران، انتشارات ناصر خسرو.

طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، «التبیان فی تفسیر القرآن»، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۱۵ ق)، «الصحيح من سيرة النبي الأعظم (ص)»، بیروت، دار الهادی - دار السیره.

عسقلانی، ابن حجر (۱۴۱۵ ق)، «الاصابة فی تمییز الصحابه»، بیروت، دارالکتب العلمیه.
عسقلانی، ابن حجر (۱۴۱۱ ق)، «فتح الباری شرح صحیح البخاری»، بیروت، دارالفکر.

عسکری، سید مرتضی (۱۴۰۶ ق)، «معالم المدرستین»، مشهد، مؤسسه بعثت.
علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۱ ق)، «کشف الیقین فی فضائل أمير المؤمنين (ع)»، مصحح: حسین درگاهی، تهران، وزارت ارشاد.

علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۹۸۲ م)، «نهج الحق و کشف الصدق»، بیروت، دار الکتاب اللبنانی.

علم الهدی، علی بن حسین (۱۳۷۷ ش)، «تنزیه الأنبياء»، قم، دار الشریف الرضی.

تحليل انتقادی تسلیم پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص): حسینی دولت آبادی و همکاران | ۲۲۷

فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ ق)، «تفسیر من وحی القرآن»، بیروت، دار الملائک للطباعة و النشر.

قرطبی، ابن طلاع (۱۴۲۶ ق)، «أقضية رسول الله (ص)»، بیروت، دارالکتب العربی.

قرطبی، ابن عبد البر (۱۴۱۲ ق)، «الاستیعاب فی معرفة الأصحاب»، محقق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.

قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳)، «تفسیر القمی»، قم، دارالکتاب.

کاتب واقدی، ابن سعد (۱۴۱۸ ق)، «الطبقات الکبری»، بیروت، دارالکتب العلمیة.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق)، «الکافی»، به کوشش: دارالحديث، قم، دار الحديث.

متقی الہندی، علی بن حسام الدین (۱۹۸۹ م)، «کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال»، بیروت، مؤسسة الرسالة.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ ق)، «بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار»، به کوشش: جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ ش)، «تفسیر نمونه»، تهران، دار الکتب الإسلامیة.

مهدوی راد، محمد علی (۱۴۳۱ ق)، «تدوین الحديث»، بیروت، دار الہادی.

واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ ق)، «المغازی»، تحقیق: مارسدن جونز، بیروت، دار الأعلمی.

هیکل، محمد حسین (بی تا)، «حیاء محمد (ص)»، بی جا، بی نا.

References [In Persian & Arabic]

- Ālūsī, Mahmūd. (1995). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-Aẓīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Āmilī, Ja'far Murtaḍā. (1995). *Al-Sahīh min Sīrat al-Nabī al-A'zam (s)*. Beirut: Dār al-Hādī – Dār al-Sīra. [In Arabic]
- Asqalānī, Ibn Hajar. (1995). *Al-Isāba fī Tamayyūz al-Sahāba*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Asqalānī, Ibn Hajar. (1991). *Fath al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Askarī, Sayyid Murtezā. (1986). *Ma'ālim al-Madrasatayn*. Mashhad: Mu'assasat Ba'thah. [In Persian]
- Allāmah Hillī, Hasan ibn Yūsuf ibn Mutahhar. (1991). *Kashf al-Yaqīn fī Faḍā'il Amīr al-Mu'minīn (a)*. Edited by Husayn Dargāhī. Tehran:

- Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Allāmah Hellī, Hasan ibn Yūsuf ibn Mutahhar. (1982). *Nahj al-Haqq wa Kashf al-Sidq*. Beirut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī. [In Arabic]
- Bahrānī, Sayyid Hāshim ibn Sulaymān. (1995). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Edited by Department of Islamic Studies, Mu'assasat al-Ba'tha. Qom: Mu'assasat al-Ba'tha. [In Persian]
- Dameshqī, Ibn Kathīr. (n.d.). *Al-Bidāya wa al-Nihāya*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Dameshqī, Ibn Kathīr. (1999). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Fazlollāh, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1999). *Tafsīr min Wahy al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Malak li-l-Ṭibā'a wa al-Nashr. [In Arabic]
- Ḥurr 'Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (2004). *Ithbāt al-Hudāt bi-l-Nuṣūṣ wa al-Mu'jizāt*. Beirut: A'lamī. [In Arabic]
- Ḥurr 'Āmilī, Muhammad ibn Hasan. (1997). *Al-Fuṣūl al-Muhimma fī Uṣūl al-A'imma*. Qom: Mu'assasat Ma'ārif Islāmī Imām Riḍā (a). [In Persian]
- Haskānī, 'Ubaydullāh ibn 'Abdullāh. (1991). *Shawāhid al-Tanzīl li-Qawā'id al-Tafḍīl*. Edited by Muḥammad Bāqir Maḥmūdī. Tehran: Majma' Ihyā' al-Thaqāfa al-Islāmiyya, Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Ilm al-Hudā, 'Alī ibn Husayn. (1998). *Tanzīh al-Anbiyā'*. Qom: Dār al-Sharīf al-Raḍī. [In Persian]
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Abd al-Ḥamīd ibn Hibatallāh. (1984). *Sharh Nahj al-Balāgha li-Ibn Abī al-Ḥadīd*. Edited by Muhammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī. [In Persian]
- Ibn Hayyūn, Nu'mān ibn Muhammad al-Maghribī. (1965). *Da'ā'im al-Islām*. Edited by Āsif Faydī. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt. [In Persian]
- Istarābādī, 'Alī. (1989). *Ta'wīl al-Āyāt al-Zāhira fī Fadā'il al-'Itra al-Tāhira*. Edited by Ḥusayn Ustādwālī. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Persian]
- Jazrī, Ibn Athīr. (1989). *Asad al-Ghābah fī Ma'rifat al-Ṣaḥābah*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Jazrī, Ibn Athīr. (1965). *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār al-Sār. [In Arabic]
- Kātip Wāqīdī, Ibn Sa'd. (1997). *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (2008). *Al-Kāfī*. Edited by Dār al-

- Hadīth. Qom: Dār al-Hadīth. [In Persian]
- Muttaqī al-Hindī, 'Alī ibn Ḥusām al-Dīn. (1989). *Kanz al-'Ummāl fī Sunan al-Aqwāl wa al-Af'āl*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Majlisī, Muhammad Bāqir ibn Muhammad Taqī. (1983). *Bihār al-Anwār al-Jāmi'a li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aṭḥār*. Edited by a group of researchers. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Makārem Shīrāzī, Nāser. (1995). *Tafsīr-i Namūneh*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Qurtubī, Ibn Talā'. (2005). *Aqdiyat Rasūl Allāh (s)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
- Qurtubī, Ibn 'Abd al-Barr. (1991). *Al-Istī'āb fī Ma'rifat al-Aṣḥāb*. Edited by 'Alī Muḥammad al-Bajāwī. Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Qummī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (1984). *Tafsīr al-Qummī*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Persian]
- Sharaf al-Dīn al-Mūsawī, 'Abd al-Ḥusayn. (1984). *Al-Ijtihād fī Muqābil al-Naṣṣ*. Edited by Abū Mujtabā. Qom: Abū Mujtabā. [In Persian]
- Shahrastānī, Muḥammad ibn 'Abd al-Karīm. (1985). *Al-Milal wa al-Niḥal*. Edited by Muḥammad Badrān. Qom: al-Sharīf al-Raḍī. [In Persian]
- Sādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1986). *Al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bi-l-Qur'ān*. Qom: Farhang-e Islāmī Publications. [In Persian]
- Sālihī Dimashqī, Muḥammad ibn Yūsuf. (1993). *Subul al-Hudā wa al-Rashād fī Sīrat Khayr al-'Ibād*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Tabātabā'ī, Seyyed Muhammad Husayn. (1996). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Daftar-e Intishārāt-e Islāmī, Jāme'a-ye Modarresīn Ḥawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom. [In Persian]
- Tabrisī, Fazl ibn Hasan. (1970). *I'lām al-Warā bi-A'lām al-Hudā*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Tabrisī, Fazl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Edited by Muḥammad Jawād Balāghī. Tehran: Naṣr Khusraw Publications. [In Persian]
- Tūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Tamīmī Āmidī, 'Abd al-Wāḥid ibn Muḥammad. (1990). *Ghurar al-Ḥikam wa Durar al-Kalim*. Edited by Sayyid Mahdī Rajā'ī. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Persian]

۲۳۰ | دو فصلنامه علمی سراج مُنیر | سال شانزدهم | شماره ۵۰ | بهار و تابستان ۱۴۰۴

Zahabī, Shams al-Dīn. (1989). *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A'ālām*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]

استناد به این مقاله: حسینی دولت‌آبادی، بی‌بی حکیمه، شعاعی، علی اصغر، نیری شکر تو، فاطمه. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی تسلیم‌پذیری مسلمانان عصر نزول نسبت به خدا و رسول (ص)، دو فصلنامه علمی سراج مُنیر، ۱۶ (۵۰)، ۲۰۳-۲۳۰.
DOI: 10.22054/ajsm.2023.70400.1872

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.